

התוכנית

צבי אפרת

הפקולטה לארכיטקטורה, הטכניון, חיפה

הכל ייקבע מראש לפי תוכנית ערוכה היטב. בעיבוד התוכנית הזאת, שאיני יכול אלא לרמוז עליה, ישתתפו מוחותינו החריפים ביותר. כל ההישגים המדעיים, הסוציאליים והטכניים של הזמן, שבו אנו חיים, ושל הזמן המתנשא והולך, שבו תחול הגשמתה המתמשכת של התוכנית, יש להיעזר בהם לצורך המטרה. כל האמצאות המוצלחות, שכבר ישנן ושעוד עתידות לבוא, יש לנצלן. כך עשויה זאת להיות צורה של אחיזת-ארץ וייסוד מדינה חסרת תקדים בהיסטוריה, עם סיכויי הצלחה שלא היו כמותם מעולם.

תיאודור הרצל, מדינת היהודים, 1896

המהפכה הגדולה טרם הושלמה, ותפקידיה החיוניים כמעט טרם התחילו. בתקופה הקרובה עלינו להניח יסודות שיעמדו עשרות ואולי מאות בשנים. עלינו לעצב את דמותה של מדינת ישראל ולהכשירה למילוי ייעודה ההיסטורי. דוד בן-גוריון, יומן בן-גוריון, ינואר 1949

כפי שהוא: דחוס-מגובב-הטרולוגי במרכז, פזור-תלוש-פרוטוטיפי בשוליים, המרחב הישראלי הבנוי הוא "צורה של אחיזת-ארץ וייסוד מדינה חסרת תקדים בהיסטוריה". לא אלתור רשלני בשעת הנחת היסודות, לא העדר תרבות מקצועית, לא "כוחות השוק", וודאי שלא צמיחה אורגנית יצרו אותו, כי אם כוונה יתרה — והצלחה יתרה — לבצע הלכה למעשה את אחד הניסויים האדריכליים המבוקרים, המקיפים והיעילים בעידן המודרני.

אכן, זהו ייחודה של ישראל בין המדינות: היא נבנתה על פי "תוכנית ערוכה היטב"; היא נוסחה מראש בנוסחאות אריתמטיות, פלנימטריות ודמוגרפיות; היא שורטטה בעיפרון, בדיו ובצבעי מים על ידי מומחי תכנון

* מסה זו היא עיבוד של פרק מתוך "הפרויקט הישראלי", עבודת מחקר לקראת תערוכת אדריכלות שתפתח במוזיאון תל-אביב לאמנות באוקטובר 2000. בהכנת המחקר השתתפו האדריכלים רועי קולובסקי וצבי אלחייני. אוצרי התערוכה: צבי אפרת ומאירה יגיד.

מדיסציפלינות שונות, שנקראו לממש כלשוננו את הציווי הבן-גוריוני "להפוך הארץ, העם, כל סדרי חיינו", או בשפה טכנית יותר: להנדס ולעצב מחדש — לא פחות — את התכנית הגיאוגרפית, האקולוגית והאגרונומית של הארץ; את דפוסי האורבניזציה, הסוציאליזציה והתעסוקה של אזרחיה; את מערכות הייצור והשירות הלאומיות; את אופייה של הציבוריות, ואף את מידותיה של הביתיות, במדינה הישראלית החדשה. שאפתנות טוטלית כזו אינה מוכנת מאליה גם ביחס לתקופתה — תקופה שסגדה ל"מדעי התכנון" וראתה במגא-אדריכלים, באינפרא-מהנדסים, באומני-סוציולוגים ובמקורר-כלכלנים את סוכני הקדמה הכל-יכולים. תקדימיו המקצועיים של הפרויקט הישראלי נמצאים (בין היתר) ב"תוכניות החומש" הסובייטיות, ה"ניו-דיל" האמריקניות וה"ניו-טאונס" הבריטיות, אולם ממדיו החזוניים, אלה התורגמו מכל מודל מכשירני ומכל הסבר נסיבתי, מושרשים בדמיון האוטופיסטי ובאידיאולוגיה הטופיסטית (כהגדרת מרטין בובר) הייחודיים של התנועה הציונית. על כך ראוי להתעכב בקצרה, כדי להבהיר את הרקע להכנתה של התוכנית מיד עם "פרוץ" המדינה.

במונח "המפעל הציוני" כמוס אופיו הממוסד, המנגנוני, הסינתטי במופגן, המודרניסטי כל כך, של תהליך ניכוס-המחדש של ארץ-ישראל. כל ניסיון ל"נרמל" את הציונות על ידי הדגשת מאפיינים של הגירה ספונטנית, של התמקמות אורגנית, או של פיתוח ספקולטיבי, מחמיץ את העיקר: היסוד המלאכותי של הציונות; התבססותה הרטורית על מונחים כמו "שילילה", "היפוך", "סינתזה", או "קומבינציה"; הגדרתה העצמית כהתערבות מאולצת, מתקנת — משיחית, יתריס בן-גוריון — בזמן ההיסטורי ובמרחב הגיאוגרפי. בהקשר זה, תכנון (ריכוזי, יש להדגיש) הוא חזות הכל. הוא הרוח הציונית עצמה הנושבת בספרות הבריונית, במניפסטים האידיאולוגיים ובפרוטוקולים הפרוגרמטיים. הוא המוטיב המקשר בין המלים לדברים. הוא האמצעי למניעת דפוסי התיישבות ובנייה, שאינם מתיישרים עם מטרות "התנועה" (כלומר, עם האמונות והצרכים של זרמיה ההגמוניים).

השימוש הבולט ביותר בתכנון — לא כאמצעי לארגון טריטוריאלי, אלא בעיקר כאפארטוס לבניית אדם חדש, מוסר חדש, אותנטיות חדשה — בא לידי ביטוי בניסיון העקבי להסיט את המשקל ההתיישבותי והפוליטי מן העיר אל הכפר ומן המרכז אל הסֶפֶר. ככלל, ניתן לומר שהתנועה הציונית, בחמישים שנותיה הראשונות, המציאה ופיתחה דגמים חלוציים של התיישבות חקלאית בעלי לוגיסיטיקה משוכללת של ייצור, ארגון ושיווק, אך לא דמינה, לא תכננה ולא בנתה בפועל עיר (לבד מעפולה!). גרוע מזה, העיר, במיוחד העיר הגדולה, הוצגה בתעמולה הרשמית כאנאטימה של ה"יישוב", כגידול

פרזיטי המשבש את מדיניות גאולת הקרקעות וחותר תחת יסודותיה הערכיים של החברה העברית המתהווה.

יעדים מהפכניים, פרוגרמה מגובשת ותכנון משולב ומבוקר אפיינו, אפוא, את ה"מפעל הציוני" מראשיתו, אולם לא יכלו להתממש במלואם בטרם הושגה ריבונות מדינית. סיום המנדט הבריטי; מלחמת 1948 והריסותיה; התהליך המסחרר של חילופי אוכלוסין שהתרחש במהלכה ומיד אחריה; הפקעתן והלאמתן של כ-90 אחוז מאדמות המדינה; חוקי החירום (השרירים ברובם עד היום) ותקנות הצנע; השליטה המוחלטת כמעט של הנהגת מפא"י בכל מנגנוני המדינה וההסתדרות; התמיכה המוסרית והחומרית של המעצמות במדינה החדשה (ובאופן ספציפי, בתקציב הפיתוח שהיה נפרד ושווה בגודלו לתקציב הלאומי הכללי) — כל אלה סיפקו הזדמנות ולגיטימציה לכאורה להכשרת הקרקע לקראת פרויקט (מחיקה) ובנייה נועז מכל תקדימיו הספרותיים. שבועות ספורים בלבד לאחר הכרזת המדינה, במהלך המלחמה וכמהלך משלים שלה, הוזמן אריה שרון, מבכירי האדריכלים של תנועת העבודה, להקים את אגף התכנון הממשלתי.¹ הזמנה זו הולידה את תוכנית האב הארצית של מדינת ישראל — "תוכנית שרון" — ונתנה בידי ההנהגה הפוליטית מכשיר חסר תקדים בעוצמתו ליציקת תבנית נוף ממלכתית, ולעיצוב המדינה העתידית על פי תורת היחסים והייתוסים של מפא"י.

מבחינה מקצועית, "תוכנית שרון" אינה מקור. אין בה חידושים והמצאות. כל כולה לקט של מודלים, תיאוריות וניסיונות-כפועל שחלקם פותחו בשלהי התקופה המנדטורית בארץ, בעיקר על ידי חברי "החוג לרפורמה התיישבותית", וחלקם יובאו מוכנים מאירופה ועוברתו בהליך מזורז. המקוריות הרעיונית היחידה של "תוכנית שרון" היא עצם היותה תוכנית אחת, מבט מכונן אחד, מחשבה בקנה מידה אחד (1:20,000). נגיד עליה בהמשך: עניינית, רציונלית, מכשירנית, פרוגרסיבית; או נגיד עליה: חולמנית, אידיאולוגית, פולחנית, ריאקציונרית. כך או כך, וכך, היא יושמה כמעט במלואה, כמעט כלשונה, לעתים תוך דילוג על שלבי תכנון מקובלים, תמיד תוך שעתוק והתקה של דפוסי בינוי ושיטות בנייה, למרות שלא היה לה כל מעמד סטאטוטורי (או

¹ אגף התכנון פעל תחילה במשרד העבודה והכינוי, אך כן-גוריון העביר אותו למשרד ראש הממשלה כדי לאפשר לו עבודה ישירה מול המתכננים. מאוחר יותר עבר האגף למשרד הפנים, ואחר כך היווה בסיס להקמת משרד השיכון, אם כי סמכויותיו פוזרו בין משרדי הממשלה השונים. בעת כתיבת שורות אלה, שוב מדובר על הקמת אגף תכנון במשרד ראש הממשלה, על פי המודל הבן-גוריוני המקורי. על החשיבות שייחס בן-גוריון לתכנון הארצי ניתן ללמוד מן העובדה, שהוא הקדיש לכך 12 שעות עבודה שבועיות, לעומת 11 שעות שבועיות שהקדיש לענייני ביטחון.

בדיוק מאחר שלא היתה צריכה לעבור תהליכי חקיקה,² נהפכה "תוכנית שרון" בהרף, בתוך עשור, ממסמך עקרונות לשיטה ליצירת עשרות ערים ומאות יישובים כפריים אקס-מכינה; שטחים נרחבים של יערות, פארקים לאומיים ושמורות טבע אקס-פבריקה; מערכות כבישים, חשמל, מים, נמלים ומפעלים אקס-ניהילו. אריה שרון וצוות מתכנניו, למרות אמונתם המלאה בתכנון ריכוזי ובתורות ייצור וניהול טיילוריסטיות, ולמרות שהזדהו לחלוטין עם האסטרטגיה הלאומית ועם קו המפלגה, הבינו מוקדם למדי שנתנו בידי ההנהגה הפוליטית מכשיר פשוט ויעיל מידי, ולפיכך ניסו להאט ולשכלל את הליכי התכנון. אולם הקוד האדריכלי, שיצרו במעבדה, כבר הופץ ו"הוכיח" את עמידותו ופוריותו בחוץ, גם בתנאים הקשים ביותר.³

המשימה הלאומית הדחופה, שהוצבה בפני המתכננים, היתה סיפוק פתרונות דיור ארעי לעולים חדשים ויישוב אזורי הספר של המדינה, כדי לייצב את גבולות 1948 ולמנוע ויתורים טריטוריאליים וחזרת פליטי המלחמה. פתרונה נמצא בהקמת רשת של מחנות, מעברות, יישובי משלט, כפרי עבודה, מושבי עולים וקיבוצים חדשים, וכן באכלוסם של עולים בכפרים ובשכונות ערביות נטושות. במקביל, הוגדרה משימה ארוכת טווח: הכנת תוכנית ל"פיתוח אינטנסיבי וכולל של הארץ, שיחדור לכל פינותיה". יעדיה של התוכנית כווננו לאוכלוסייה מקומית של 2,650,000 תושבים (מספר שהושג ב-1966), אשר תפוזר בכל חלקי הארץ וכך תתקן את ה"אנומליה", או את "הדפוס הקולוניאליסטי", כפי שכינו המתכננים את התפרשות היישוב היהודי בארץ בתקופת המנדט הבריטי (בעת קום המדינה, שני שלישים מהיישוב היהודי התרכזו בשלוש הערים הגדולות – תל-אביב, ירושלים וחיפה. 82 אחוז התגוררו במישור החוף. "תוכנית שרון" שאפה שרק 45 אחוז מהאוכלוסייה העירונית תתרכז בערים הגדולות, ו-55 אחוז תיושב בערים הבינוניות והקטנות החדשות).

דה-טריטוריאליזציה (שפעלה בהצלחה לגבי האוכלוסייה הערבית המקומית, אבל לא הניעה את היישוב היהודי הוותיק) ודה-צנטרליזציה – ברות האתוס החלוצי של גאולת הקרקע, ועל פי התפיסה האסטרטגית

² רק ב-1965 הוחל "חוק התכנון והבנייה תשכ"ה".

³ דוגמה מרתקת להרהורים שניים בקרב אדריכלי הממסד אפשר למצוא בדבריו של א. נוימן מאגף התכנון: "...מובן שאיברנו מזמן את האמונה התמימה על הוויסות האוטומטי של התהליך הכלכלי והחברתי. נדמה לנו כי האמונה בתורת תכנון אחת, שביכולתה להעניק אושר לכל, הנה תמימה אף היא... יודעים אנו כי לתכנון יש קומפוננטה אשר מחניקה את החיים, כי מנגנון תכנון כבר נוטה לדכא את היחיד" (הנדסה ואדריכלות, עתון אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים (ינואר 1953: 17. ההדגשה במקור).

של שימוש ביישובים אזרחיים כבעמדות צבאיות, בכוח או בפועל (תפיסה שפוחתה, כמוכן, לפני קום המדינה ותקפה למעשה עד היום) — נהפכו למטרות מקודשות שאין עליהן עוררין. הן שהכתיבו את כל מהלכיה של התוכנית הארצית — גם אם עמדו לעתים בסתירה לשיקול הדעת המקצועי, גם אם לא עמדו כלל במבחן ההיגיון הכלכלי, גם אם סתרו את הרטוריקה המתלהמת של "כור ההיתוך" ויצרו בפועל הפרדה גיאוגרפית וחברתית חריפה. העלייה ההמונית היתה גם הבעיה וגם פתרונה, מאחר שנטיות לבם של העולים, באשר לבחירת מקום מגוריהם, היו ידועות מראש. תחקירים יסודיים שערכו צוותי התכנון על דפוסי התמקמות של חברות מהגרים במדינות ה"עולם החדש" הצביעו על כך שגם בישראל, ללא התערבות נחרצת מלמעלה, יבחר הדור הראשון של המהגרים להצטופף בערי החוף ויתרף את ה"אנומליה" המנדטורית אף יותר. הפתרון — מאחר שללא העולים החדשים, ללא הגוף הסטטיסטי הזה, לא היתה נקרית ההזדמנות ההיסטורית להמציא מחדש את המרחב הישראלי. בתחזיות של "תוכנית שרון", הגירה פנימית וולונטרית נחשבה גורם זניח בלבד. אליעזר ברזצקוס, מבכירי הוגיה של התוכנית, מתאר בדיעבד את הישגיה ביחס למודל הרלוונטי — מפעל בניית ערי הפועלים החדשות בברית המועצות הסטאליניסטית:

...לאמיתו של דבר, תוצאות אלו הושגו גם אצלנו נגד רצונם החופשי של נושאי האכלוס, דהיינו העולים בשיטת "מן האוניה אל אזורי הפיתוח". אין לשכוח את העובדה הבסיסית שיצירת ערים חדשות ואכלוס האזורים המרוחקים הושגו בראש ובראשונה על ידי הכוונת העולים, ובמידה זעומה על ידי משיכת ה"ותיקים".⁴

הפרויקט הסובייטי, יעיל ככל שהיה בבניית מאות ערי קצה חדשות ובאכלוסן בכפייה, לא היה המודל היחיד שעמד לנגד עיני המתכננים הישראלים.⁵ פרויקט השיקום והשיכון המערב-אירופי שלאחר מלחמת העולם השנייה, במיוחד בניית ערי הלוויין החדשות סביב לונדון על ידי ממשלת הלייבור הבריטית, נלמד

⁴ ברזצקוס, אליעזר, 1964. "תמורות ברשת המרכזים העירוניים בארץ", הנדסה ואדריכלות, עתון אגודת האינג'נירים והארכיטקטים (1964): 43.

⁵ אריה שרון עצמו, לאחר סיום לימודיו בבאוהאוס ב-1929 ושנתיים של עבודה בברלין, הוזמן על ידי מוריו לשעבר, האנס מאייר ומארט סטאם, לבוא לברית המועצות ולהשתתף בתכנונה של העיר התעשייתית מאגניטוגורסק. שרון בחר לחזור לארץ-ישראל, והחל את הקריירה המפוארת שלו בארץ בזכייה בתחרויות לתכנון מעונות עובדים בתל-אביב.

ביסודיות על ידי שרון וצוותו (המתכנן סיר פאטריק אברקרומבי, "אבי ה-new towns", אף הוזמן לייעץ בארץ והופגש עם בן-גוריון). במעבדה הישראלית — זהו סוד הקסם הפועלי שלה — נולד זיווג מחושב של עיר גנים פרברית במדינת רווחה מערבית ושל עיר תעשייתית פריפריאלית במרחבי האימפריה הסובייטית. בזיווג זה טמונים שני הפרדוקסים המכוננים של "תוכנית שרון": פיתוח שיטה ריכוזית, המונית וסינכרונית להתפרשות "אורגנית", "רגיונלית" ו"דיאכרונית" (כמו-היסטורית); ויצירת מכניזם של אורבניזציה אנטי-אורבנית (כמה שיותר ערים, כמה שפחות עירוניות).

האמצעי הבסיסי, שהציעה התוכנית להשגת המבנה המקורי הזה, היה חלוקתה-מחדש של הארץ כולה ל-24 נפות, או חבלים, שנועדו בעתיד להכיל מספר תושבים זהה. החבלים נקבעו על פי אפיונים גיאוגרפיים ותוכננו כמערך יישובים חקלאיים המקובצים סביב מרכזים כפריים ומשורתיים על ידי עיר מחוז. גודל, מידה, או כמות (של אוכלוסייה, של תעסוקה, של שטח), הוצגו כקריטריונים רציונליים, חסרי פניות, לבניית מערכת כלים שלובים אופטימלית. יותר מ-400 יישובים חקלאיים נבנו בעשור הראשון למדינה על פי הנחיות התוכנית, אולם פאר יצירתה היתה עיר המחוז — היא עיר הפיתוח — שגודלה הרצוי היה נושא לדיונים מלומדים בין המתכננים, עד שהוכרע לטובת המצדדים במודל של העיירה האינטימית, שחיים בה 20,000–50,000 תושבים והפטורה לכאורה מהניכור ומתופעות הלוואי השליליות שמייצר הכרך (מודל גלותי פולקלורי המוטבע עדיין, *mutatis mutandis*, בזיכרון המתכננים).

למעשה, כדי למנוע בכל מחיר מהמדינה הצעירה להתפתח באופן בלתי מאוזן ובלתי נשלט כמו מדינות ה"עולם החדש", ניסתה "תוכנית שרון" לחקות את תבנית פרישת ההתיישבות האירופית, שבה מרבית האוכלוסייה מתגוררת בערים קטנות ובינוניות המשולבות בהינטרלנד חקלאי, ומיעוטה בערים הגדולות. מקורה של תבנית היררכית זו בתרבות האגררית הקדם-תעשייתית, והיא תוצר של מאות שנות התפתחות אורגנית. מתכנני המדינה ניסו לכרוע לעשור הירואי אחד, ואף טרחו לגבות את עבודתם בתיאוריות כלכליות סבוכות שניתחו את הקשר בין דפוסי התיישבות לכושר עמידות בתקופות משבר.⁶ "עולם ישן" חלוצי, או מהפכנות רגרסיבית, אפשר לזהות לא

⁶ סמכותית במיוחד בשבילם היתה תיאוריית קריסטלר (Christaller). קריסטלר בנה מודל מתמטי המסביר את התפרשות האוכלוסייה באירופה, וניתח בקפידה את המרחקים שבין מרכז למרכז. על פי התיאוריה שלו, ניסיון השפל הגדול, שפגע באירופה ובארצות הברית ב-1929–1933, מלמד שבעוד שהערים הגדולות ואזורים חקלאיים מובהקים סבלו מהרס כלכלי ומאבטלה — הרי העיר הבינונית והעיר הקטנה, הנמצאות באזור

רק בתפוזרת הערים והיישובים על פני המפה, אלא גם בניסיון לבנות את הערים עצמן על סמך הכלאה מושגית בין תפיסות תכנון מכניסטיות, המבקשות לייצל את העיר המסורתית ולהכשירה למגורים המוניים ולתנועה מוטורית מהירה — לבין תפיסות פיקטורסקיות, "לא-פורמליות", השואפות למתן את העיר על ידי פירוקה לקהילות קטנות ואוטונומיות, עטופות בסביבה פסטורלית ומוגנות מחיי הרחוב ומהסקטורים היצרניים של העיר. המתכננים האמינו שמתוך לימוד ביקורתי של ההיסטוריה האורבנית, הצליחו לפתח שיטה חדשנית לתכנון ערים אידיאליות, כפי שניתן להבין מדבריו הבוטחים של אליעזר ברוצקוס:

מבנה הערים החדשות נקבע על ידי חלוקתן ליחידות שכונות. שיטה זו נבדלת משיטות בניין ערים שמרניות, הנהוגות עדיין בערים הישנות באירופה וגם בארץ. ערים אלה בנויות ברציפות מונוטונית של בתים, רחובות ושכונות דיור, המתמשכות ללא קץ ועושות את חיי תושביהן לזרא [הכותב מסביר כאן את עליונותן הקונספטואלית של אופקים, קרית שמונה, או אשדוד, על פריס, ברלין, או וינה, צ.א.].

על הניר, "יחידות השכונות" (או ה"ביצים", בעגת המתכננים), הן קווי מתאר ביר-מורפיים הדוחים שרירותיות אורתוגונלית ומשורים לערי האינסטנט חיוניות אלסטית. בשטח, "יחידות השכונות" הן איברים אוטונומיים המכילים מגוון מצומצם של טיפוסים דירות, מקיימים את עצמם מבחינת שירותי המסחר, החינוך והפנאי, ומתגודדים סביב מרכז אזרחי ליצירת הגוף העירוני השלם. גודלה של כל "יחידת שכונות" נקבע ביחס לקיבולת המשוערת של בית הספר וגני הילדים, למידותיו האופטימליות של המרכז המסחרי ולאורכם הרצוי של השבילים בשכונה. המטרה היא למנוע תנועה מוטורית בתוך השכונה ולאפשר לתושבים גישה ברגל, ללא חציית כבישים, לכל השירותים היומיומיים החיוניים, במרחקי הליכה של עד 250 מטר. הקווים הגמישים של "יחידות השכונות"; שפע המרחבים הפתוחים בהן וכיניהן; מיקומם של מוסדות החינוך והפנאי בלב השכונה בסמוך לגנים הציבוריים, בנייתם של אזורים תעשייה מחוץ לעיר והפרדתם ב"חגורה ירוקה"; הבינוי על בסיס שוויוני והומוגני למדי, ללא הון פרטי וללא פרצלציה ספקולטיבית, כדי למנוע ספסרות קרקעות — כל אלה מצטרפים לדימוי המתעתע מכולם: העיר

כפרי ומקיימות כלכלה מעורבת של חקלאות, תעשייה ומלאכה, שמרו על יציבות יחסית מבחינה חברתית-כלכלית, בשל ניידות התעסוקה. להפתעת, בשנת 2000, תיאוריית קריסטלר עדיין נלמדת בקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון.

הישראלית החדשה תוכננה כקיבוץ גדול. אלא שבניגוד לקיבוץ (או ל"מעונות העובדים" בערים הוותיקות), שהומצא ופותח כמבנה אקסקלוסיבי על ידי שותפים לתנועת אוונגארד חברתי-התיישבותי ובשבילם – העיר החדשה נולדה באחת, מכוח החלטות בירוקרטיות ומקצועיות, בשביל אוכלוסייה לא-מובחנת שהוטל עליה להיות שותפה פסיבית בהרחבת ההתנסות התנועתית לכדי פרויקט ממלכתי.

מיד עם בנייתן בפועל של הערים הראשונות התברר שהתכנון הנדיב וה"אקולוגי" כל כך, על פי מיטב עקרונות הפיזור, הביזור והאיזור (zoning) המתקדמים, אינו עובד. העיר התלושה והדלילה היוותה מעמסה לא פורפורציונלית על התקציב הלאומי בשל כמות התשתיות הרבה שהצריכה. יצירת מקורות תעסוקה יש מאין הצריכה יזמות והון ממלכתיים ופרטיים, אשר פיגרו אחר קצב הפניית העולים לערים החדשות (בקריית שמונה הוקם המפעל הראשון עשור לאחר שהוקמה. 85 אחוז מהמפרנסים בשלומי עסקו, בעשור הראשון, בעבודות ציבוריות יזומות). האוכלוסייה העירונית הוותיקה נותרה בערים הוותיקות. היישוב החקלאי הוותיק, שהיה מאורגן כבר ברשתות שיווק ארציות משלו (תנובה, המשביר), לא השתמש בשירותיהן של "ערי המחוז", ובכך שיבש את החזון הרגיונליסטי של המתכננים (המקרה של קריית גת יוצא דופן מאחר שבמחוז שלה, חבל לכיש, היו בעיקר מושבי עולים ולא קיבוצים). המרחבים, שנצבעו בירוק על הנייר (אריה שרון מצטט את בן-גוריון, האומר שאלה הם צבעי המים היפים ביותר שראה), לא התאימו לתנאים האקלימיים, למשאבי המים ולאפשרויות התחזוקה בארץ, ונהפכו במציאות לשטחים מתים שביתקו את איברי הגוף העירוני. הפרדתה של התנועה הממונעת מתנועת הולכי הרגל והתכנון המתחמי, המופנה תמיד כלפי פנים, של "יחידות השכונות", מנעו את התפתחותם של חיי רחוב. "הניכור, הניוון ואיכות החיים הירודה" של הכרך, שהוקע בידי התעמולה הממלכתית, הומרו בנחשלות הומוגנית, רחוקה, חסרת סיכוי. חזונם המלהיב של המתכננים התחלף בביקורת מקצועית נוקבת. בדיון רטרוספקטיבי על תכנון הערים החדשות, אומר האדריכל יצחק ישר:

היה עולם תעשייתי, היו ערים עצומות. שם הלכו וחיפשו את הפיזור. מרכזה של לונדון, שאי-אפשר להיכנס אליו, שאי-אפשר לצאת ממנו, שהתחבורה והרעש עצומים, שאין שמש וירק, שם נולד רעיון. אותו רעיון – לא רק במובן האיכותי שלו, אלא במובן הכמותי שלו, במובן הצורתי שלו – הועבר לבאר-שבע. ובאר-שבע, שבה אתה מחפש תנועה; מחפש התגודדות חברתית – שם בתוך המדבר, פתרת את הבעיה של לונדון... אבל ברור, שמה שטוב

לעשות כשיש לך חמישה-שמונה-עשרה מיליון אנשים, הוא איום כשיש לך עשרת אלפים במדבר.⁷

יובל לאחר פרסומה הרשמי (בשנתון הממשלה של 1950), "תוכנית שרון" עדיין בעינה. פרויקט הקולוניזציה והמודרניזציה החלומי, שהתוכנית הציעה, הוגשם בחלקו הגדול. המדינה התפתחה בשיעורי צמיחה חסרי תקדים. הערים החדשות — הכלאה מלומדת של תיאוריות אורבניות מיובאות ואידיאולוגיות פיסיוקרטיות מקומיות — נותרו ברובן כפי שתוכננו: ללא עבר, ללא הבדל, ללא הקשר, ללא פרנסה; "ערי גנים" זרוקות הנאבקות עדיין על שימור הטבות המס המנציחות את מעמדן כ"אזורי פיתוח א". כשם שמילאו את תפקידן ההיסטורי בהגשמת ה"היפוך" הלוגיסטי של שנות החמישים, כך גם הפעילו את ה"מהפך" הפוליטי של שנות השבעים ואת ה"מהפכה התרבותית" של שנות התשעים. בכל גלגול העמיק מעמדן כספר, גדל מרחקן מ"לב הארץ".

⁷ ישר, יצחק, 1964. "דיון על ערים חדשות", הנדסה ואדריכלות, עתון אגודת האינג'נירים והארכיטקטים 3(1964): 15.

